

VOOR VLAANDEREN, VOLK EN FÜHRER

ALINE SAX VOOR VLAANDEREN VOLK EN FÜHRER

De motivatie
en het wereldbeeld
van Vlaamse
collaborateurs
tijdens de
Tweede Wereldoorlog
1940-1945

Manteau

www.alinesax.be

© 2012 Uitgeverij Manteau / WPG Uitgevers België nv, Mechelsesteenweg 203,
B-2018 Antwerpen en Aline Sax

www.manteau.be
info@manteau.be

Vertegenwoordiging in Nederland
WPG Uitgevers België
Herengracht 370/372
NL-1016 CH Amsterdam

Omslagontwerp: Aksent
Foto omslag: Optocht van de Vlaamse Wacht te Antwerpen, 1940-1945 Collectie SOMA,
Beeld nr. 20929
Vormgeving binnenwerk: Aksent
Foto achterplat: Koen Broos

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ondanks alle zorg die aan de samenstelling van de uitgave werd besteed, kan de redactie of de auteur noch de uitgever aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele schade die zou kunnen voortvloeien uit enige fout die in deze publicatie zou kunnen voorkomen.

ISBN 978 90 223 2751 7
D/2012/0034/306
NUR 686

Inhoudstafel

DEEL I: INLEIDING 11

1 INLEIDING 13

2 DE BRONNEN 25

- I. De gewone collaborateur? 25
- II. Keuze van de bronnen: de repressiedossiers 28
- III. Context van de bronnen: de repressie 29
- IV. Ontstaan van de bronnen: de gerechtelijke procedure 33
- V. Samenstelling van het bronnencorpus 34
- VI. Inhoud van de bronnen 37
 - 1. Verklaringen van de verdachte 38
 - a. Het proces-verbaal als bron 38
 - b. Meerstemmigheid: 'reading the gap' 39
 - c. De ondergeschikte positie van de ondervraagde 42
 - 2. Getuigenverklaringen 43
 - 3. Brieven van de advocaat en verslagen van experts 45
 - 4. Overtuigingsstukken 46
 - 5. Bewijsvoering krijgsauditeur 47
 - 6. Inlichtingenblad 47
- VII. Het prisma van de dossiers 48

3 ALGEMEEN KADER 51

- I. Inleiding 51
- II. Ideologisch kader 52
 - 1. Traditionalistisch denken 52
 - 2. Crisis van de parlementaire democratie 56
 - 3. Discours en vormtaal 60
- III. Context van de oorlogssituatie 69
 - 1. De nasleep van mei 1940 70
 - 2. De bezetter installeert zich 71
 - 3. Politiek van het minste kwaad 73

4.	Kruistocht tegen het bolsjewisme	75
5.	Verplichte tewerkstelling	76
6.	De Jodenvervolging in België	77
7.	Het hoogtepunt van de collaboratie?	79
8.	Begin van het einde	79
9.	Tot het bittere einde	80
IV.	Collaborerende verenigingen	81
1.	Vlaams Nationaal Verbond	81
2.	Verbond der Dietsche Nationaal Solidaristen	82
3.	Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap	83
4.	Nationaalsocialistische Jeugd Vlaanderen/Hitlerjeugd Vlaanderen	85
5.	Dietse Militie/Zwarte Brigade	86
6.	Vlaamse Wacht	86
7.	Fabriekswacht	87
8.	Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps	88
9.	Zivildienst	88
10.	Algemene ss Vlaanderen	89
11.	Vlaanderen Legioen	90

DEEL II: MOTIVATIE VAN COLLABORATEURS 91

4	NAAR EEN NIEUWE INDELING	93
5	EEN PROSOPOGRAFISCHE SCHETS	101
I.	Mannen en jongeren eerst	101
II.	Sociaal profiel	104
6	MOTIEVEN DIE TOT COLLABORATIE LEIDEN	117
I.	Nieuwe Orde-gezindheid	118
II.	Geopolitieke motieven	121
III.	De strijd tegen het bolsjewisme	124
IV.	Ontsnapping uit een besloten wereld	126
V.	Economische noodzaak en financieel gewin	127
1.	Uitweg uit de werkloosheid	127
2.	Collaboratie verdiende beter	129
VI.	Materiële voordelen	132
VII.	Ontsnappen aan tewerkstelling in Duitsland	135

VIII.	Collaboratie als ruilmiddel	141
IX.	Wraakgevoelens en ruziestokers	142
X.	Familiale verplichting en rebellie	145
XI.	Ontsnapt aan de galg	146
XII.	'Later wil ik rijkswachter worden'	147
XIII.	Macht en machtsmisbruik	149
XIV.	Esthetische aspecten	151
XV.	Antisemitisme: een opvallende afwezige?	152
7	MOTIEVEN GECONTEXTUALISEERD	155
I.	Drie soorten motieven in samenspel	155
	1. Ideologische beïnvloeding/overtuiging	155
	2. Economische motieven	160
	3. Andere motieven	162
	4. Samenspel	162
	5. Besluit	165
II.	Ideologische overtuiging en sociaal profiel	165
	1. Leeftijd	165
	2. Sociale klasse	166
III.	Het belang van sociale netwerken	167
	1. 'Push' en 'pull'	167
	2. Invloed van familie	171
	3. Vrienden en gezagsfiguren	174
IV.	De collaboratie gesitueerd in de ruimte	175
V.	De collaboratie gesitueerd in de tijd	178
	1. Vooroorlogs lidmaatschap	178
	2. Aantal lidmaatschappen	181
	3. Duur van de collaboratie	183
8	FOCUS OP DE VROUW	189
I.	Sociaal profiel	190
II.	Familiale collaboratie	191
III.	'Meehelpen aan de nieuwe orde'	193
IV.	Huisvrouwen en verklikking	194
9	EEN NIEUWE TYPOLOGIE	199
I.	Een uitgebreid kleurenpalet	199
II.	Ideologische motieven	202

1. Sociaal profiel	204
2. Mate van Nieuwe Orde-gezindheid	207
3. Familiale beïnvloeding	212
4. Houding tegenover de bevolking	212
III. Ideologische en persoonlijke motieven	215
1. Sociaal profiel	215
2. Samenspel tussen ideologie en persoonlijke motieven	216
3. Zichtbare chronologie: een ander verhaal?	219
IV. Persoonlijke motieven	220
1. Sociaal profiel	221
2. Geld als katalysator	223
3. Een speciaal soort onderduikers	224
4. Ruziestokers, rebellen en avonturiers	225
5. 'Quot capita, tot sensus'	225

DEEL III: IDEOLOGISCHE BEÏNVLOEDING EN WERELDBEELD 227

10	IDEOLOGISCHE BEÏNVLOEDING EN WERELDBEELD	229
I.	Inleiding	229
II.	De brief als bron	230
1.	Samenstelling van het corpus	230
2.	De briefschrijvers	235
3.	Methodologie	239
III.	Een officieel discours?	243
11	TIJD	245
I.	Inleiding	245
II.	Verleden	245
1.	Het verleden op twee sporen	245
2.	Het volk als band met het verleden	250
3.	Helden en momenten	255
III.	Toekomst	260
1.	Geopolitieke aspiraties	260
2.	Wat brengt de toekomst?	267
a.	Geloof in een utopische toekomst	268
b.	Nabije toekomst niet zo rooskleurig	271
3.	Strijd	273

a. Inzet voor de strijd	275
b. Leiders van de strijd	278
4. Afbrokkelende toekomstdromen?	280
IV. Conclusie	287
 12 IDENTITEIT	 291
I. Inleiding	291
II. Zelfbeeld	294
1. Voor Führer én Vlaanderen	294
a. Liever een leuze	294
b. Eén met Duitsland en de Duitsers	295
c. 'Sehnsucht' naar de Vlaamse Heimat	299
d. Volk en Vaderland	301
e. Twee zijden van één identiteit	305
2. Leven voor Hitler, sterven voor Christus	307
3. Soldaten en militarisme	312
4. Helden en idolen	320
III. Vijandbeeld	325
1. Wie is de vijand?	325
2. Het bolsjewistische monster en andere externe vijanden	329
a. Rusland, soldaten en bevolking	329
b. Britten en Amerikanen	337
3. De 'Anglofielen' en andere interne vijanden	339
a. Wie niet voor ons is, is tegen ons	339
b. Omgang met interne tegenstanders	344
c. Van vriend naar vijand	347
4. Het rassenvraagstuk	349
IV. Conclusie	353
 13 PERFORMATIVITEIT	 357
I. Inleiding	357
II. Ieder doet zijn deel	358
1. 'Snaps is snaps en plicht is plicht'	358
2. Werken en strijden	361
3. Naar eigen kunnen en vermogen	364
4. Ook de vrouw zet zich in	368
III. Tussen droom en daad	373
IV. Conclusie	379

DEEL IV: BESLUIT 383

- I. De gewone collaborateur 385
- II. Van motievenclusters tot een nieuwe typologie 386
- III. Het wereldbeeld van de ideologische collaborateur 389
 - 1. Een gesloten netwerk 390
 - 2. Een dubbele identiteit 391
 - 3. Engagement en strijd 392
 - 4. Eeuwige trouw aan de Führer 393
 - 5. Eén volk, één visie, één doel 394
 - 6. Een discours met gaten? 395
- IV. Niet-collaborateurs 397
- V. Een Belgisch verhaal? 399

BIBLIOGRAFIE 401

- I. Bronnen 401
 - 1. Uitgegeven bronnen 401
 - 2. Archief van het Auditoraat-generaal 402
- II. Selectie van de belangrijkste werken 411
- III. Lijst met illustraties 422

DEEL I

INLEIDING

HOOFDSTUK 1

INLEIDING

Onverwerkt verleden, een open zenuw, België is ziek van zijn jaren veertig,¹ het zijn maar enkele uitspraken die aantonen dat de Tweede Wereldoorlog, en dan vooral de collaboratie en de repressie, in België geen afgesloten hoofdstukken zijn. Nog steeds beroeren collaboratie en repressie de publieke opinie. Vlaamsgezinde politici worden door de media met hun neus op het ‘foute’ oorlogsverleden van hun familie gedrukt alsof hun Vlaamsgezindheid daar onlosmakelijk mee verbonden is. Een parlementaire vraag tot heropening van het amnestiedebat doet wekenlang de politieke gemoederen oplaaien en opiniëppen herleven. De resultaten van een onderzoek dat een bekende striptekenaar tijdens de oorlog antisemitische prenten publiceerde, wordt in alle media uitgesmeerd en brengt opnieuw columns en opiniestukken teweeg. De schouderophalende replieken op dat laatste en de ongestoelde verdedigingen als ‘hij moest zijn kinderen toch eten kunnen geven’ of ‘iedereen was toen antisemitisch’² kenmerken niet alleen de Vlaamse houding tegenover collaboratie gedurende de laatste helft van de twintigste eeuw, maar tonen aan dat de vergoelijkte beeldvorming die kort na de oorlog opgang maakte, nog steeds doorleeft.

Die Vlaamse beeldvorming werd lange tijd gedomineerd door een sterke nadruk op de repressie,³ zozeer zelfs dat de oorzaak van die repressie, de collaboratie, vaak grotendeels buiten beeld bleef. De beelden van kaalgeschoren vrouwen, vernielde woningen en collaborateurs in de leeuwenkooien van de Antwerpse dierentuin en de negatieve beeldvorming rond de ‘septemberweerstanders’ vermengden zich met de verontwaardiging over een te zware

-
- 1 *Onverwerkt verleden* en *Een open zenuw* zijn de titels van twee historische werken over repressie en de beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog. De uitspraak ‘België is ziek aan zijn jaren veertig’, is de openingszin van *Onverwerkt verleden* (blz. 9). HUYSE, L. en DHONDT, S., *Onverwerkt Verleden, collaboratie en repressie in België, 1942–1952*, Kritak, Leuven, 1991 en DE KEIZER, M. en PLOMP, M. (red.), *Een open zenuw, hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2010. Hoewel dit boek vooral de Nederlandse oorlogsherinnering behandelt, is de titel evenzeer van toepassing op de Vlaamse/Belgische oorlogsherinnering.
 - 2 Verschillende reacties op de artikelen van Humo, Knack, Gazet van Antwerpen, Stripturnhout, Stripinfo.be...
 - 3 Er is ondertussen al heel wat verschenen over de beeldvorming van collaboratie en repressie. Zie voor een uitgebreidere schets AERTS, K., ‘De bestraffing van de collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog. Beeldvorming en onderzoek’, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 21, 2009, blz. 55-92, maar ook de hierna geciteerde werken.

en onrechtvaardige strafrechtelijke vervolging. In Vlaamsgezinde kringen, die voor een groot deel zelf in de collaboratie gestapt waren, ontstond meteen na de oorlog de overtuiging dat de repressie een middel was van de Belgische staat om met haar politieke vijanden, de Vlaams-nationalisten, af te rekenen. Bovendien vonden ze de strafmaat buitensporig hoog en onrechtvaardig. Een van de belangrijkste martelaren was Irma Laplasse. Deze boerenvrouw uit Oostduinkerke maakte deel uit van een collaborerend gezin. Tijdens de bevrijding werd haar zoon opgepakt door het lokale verzet. Irma Laplasse liep naar de Duitsers om dat aan te klagen. Die ondernamen daarop een actie die het leven kostte aan zeven weerstanders. Na de oorlog werd Laplasse ter dood veroordeeld en terechtgesteld. De arme vrouw die slechts troost zocht bij een Duitse soldaat omdat haar zoon gevangengenomen was, werd door de Belgische staat vermoord, zo klonk het verbolgen. Die (Vlaamse) rancune tegen de Belgische staat groeide uiteraard eerst in collaboratiekringen. De interneringskampen, waar duizenden mensen die verdacht werden van collaboratie samen zaten, waren broeihaarden voor dit soort ideeën.⁴ Collaborateurs gingen over zichzelf spreken als 'repressieslachtoffers', een niet onbelangrijke begripsverschuiving in de naoorlogse beeldvorming. Vanuit die underdogpositie groeide als het ware een echte subcultuur. Gewezen collaborateurs zochten elkaar op in verenigingen, hun kinderen gingen naar eigen jeugdbewegingen, ze hadden eigen tijdschriften en zelfs politieke formaties.⁵ De vorming van zo'n subcultuur was geen Vlaamse specificiteit maar het gemak waarmee ze uit haar beslotenheid kon treden was dat wel.⁶ Vanaf 1947 kregen de sympathie en de steun voor gewezen collaborateurs een breed maatschappelijk en politiek draagvlak.⁷ Onder de gewezen collaborateurs was immers een mondige intellectuele elite die al snel de pen opnam om de beeldvorming rond collaboratie en repressie te modelleren. Voormalige collaborateurs bleven niet aan de zijlijn van de maatschappij staan, maar ze verschenen ook redelijk snel weer op het politieke toneel. Van collaboratie verdachte of ervoor veroordeelde personen schopten het al vrij snel tot senator, secretaris-

4 BEYEN, M., 'Zwart wordt van langs om meer de Vlaamsgezinde massa', in: GOTOVITCH, J. en KESTELOOT, C. (red.), *Het gewicht van het oorlogsverleden*, Gent, Academia Press, 2002, blz. 107.

5 VAN GOETHEM, H., 'De historicus tussen hamer en aambeeld: het collectieve geheugen in België anno 2001, t.a.v. collaboratie, Nieuwe Orde en Jodenvervolgung in 1940-1944', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 9, 2001, blz. 238.

6 BEYEN, M., 'Zwart wordt van langs om meer de Vlaamsgezinde massa', blz. 108.

7 BEYEN, M., 'Zwart wordt van langs om meer de Vlaamsgezinde massa', blz. 109.

generaal of minister.⁸ Ook binnen de geschiedschrijving kregen – of namen – oud-collaborateurs een forum. De VNV-leider Hendrik Elias schreef na zijn veroordeling het vierdelige werk *Geschiedenis van een Vlaamse gedachte*, dat verschillende keren bekroond werd, en hij was eindredacteur van de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Ook verschillende andere oud-collaborateurs verleenden hun medewerking aan dit vrij tendentieuze werk. Voorts verschenen ook tal van andere (pseudo)historische werken over de oorlog of de repressie van de hand van oud-collaborateurs.

Gewezen collaborateurs slaagden er dus in hun denkbeelden en hun gecultiveerde zelfbeeld vrij snel en vrij diep vast te haken in het collectieve geheugen én in de historiografie. Deze beeldvorming werd bovendien niet alleen door henzelf maar ook door een brede sympathiserende basis van niet-collaborateurs gedeeld.

In Nederland en Wallonië was de situatie heel anders. Het is tekenend dat wat in België ‘repressie’ genoemd wordt, in Nederland ‘zuivering’ heet. Bij onze noorderburen werden collaborateurs na de oorlog buiten de maatschappij geplaatst. Het Nederlandse volk was tijdens de oorlog voornamelijk ‘goed’ en ‘heldhaftig’ geweest, met enkele ‘foute’ uitzonderingen. Na de oorlog werden gewezen collaborateurs monddood gemaakt. In Wallonië werd lange

en het interbellum. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden Vlaamse soldaten, onbegrepen door hun Franstalige officieren, hun leven geofferd voor een Belgische staat die hen geen rechten gunde en hun offers niet erkende.

Gedreven door onze idealistische drang naar rechtvaardigheid namen we geestdriftig deze idealen ['nooit meer oorlog', 'nationale rechtvaardigheid' en 'sociale rechtvaardigheid' – volgens de auteur de idealen van de frontsoldaten uit de Eerste Wereldoorlog] over en geloofden we dat het de levenstaak van onze generatie zou worden om samen met de oud-strijders en onder hun leiding deze idealen te verwezenlijken,¹¹

zo schreef gewezen collaborateur Jos Van Dingenen in 1970 in *Broederband*.

Ook na de oorlog, tijdens het interbellum, bleef België de Nederlandstaligen discrimineren. Het was de schuld van de onachtzame Belgische staat die geen oor had naar de Vlaamse verzuchtingen, dat Vlamingen hun heil moesten gaan zoeken bij de Duitsers. Zeker nadat in mei 1940 Vlaams-nationalistische kopstukken waren opgepakt en naar Frankrijk gevoerd, hadden de Vlamingen geen vertrouwen, geen band meer met de Belgische staat. De hele collaboratie door hadden collaborateurs gehandeld vanuit hun liefde voor het Vlaamse volk. Oorlogsburgemeesters en andere VNV-leden die politieke posten hadden ingenomen, hadden op die manier een dam gevormd tegen de échte nazi's. Ze hadden een 'soort weerstand' gevoerd 'tegen alle mogelijke imperialismen vanwege de Duitsers ten einde de zelfstandigheid en de eigen aard van het Vlaamse volk zo goed mogelijk te beveiligen in de konjunktuur van een Duitse zegepraal'.¹² In herinneringsgeschriften werden kleine conflictjes met de Duitsers dan ook zodanig uitvergroot alsof de collaborateur in hoogsteigen persoon het Vlaamse volk van een verschrikking behoedde. Zij die zich níét terugtrokken uit de collaboratie naarmate de oorlog vorderde of zij die níét tegen de Duitsers ageerden, werden geprezen om hun verantwoordelijkheidsgevoel:

Staf de Clercq en later zijn opvolger Elias blijven ondanks alles, ondanks alle gevaren ook vanwege de Duitsers waarvan zij zich beslist bewust waren, de strijd om het politieke bestaan zelf voortzetten. Wie nu, zoveel later, over dit onbegrijpelijke nadenkt, krijgt ten slotte een diepe en dankbare bewondering voor de trouw waarmee deze lei-

11 VAN DINGENEN, J., 'Waarom wij collaboreerden', in: *Broederband*, nr. 11-12, nov-dec 1970, blz. 4.

12 Vlaams Oud-Hoogstudentenverbond Antwerpen, *Beschouwingen nopens de repressie en epuratie*, blz. 3-4, geciteerd in: BEYEN, M., 'Zwart wordt van langs om meer de Vlaamsgezinde massa', blz. 114.

dende mensen op hun post zijn gebleven. [...] Na het overtuigde en betrouwende begin der eerste jaren was een terugweg in de eindjaren, waarin men geen uitzicht meer had en zich bedrogen voelde, niet meer mogelijk. Maar het feit dat zij, die leiding hadden gegeven, ook hun verantwoordelijkheid bijna allen hebben gedragen, heeft een onschatbare waarde.¹³

Het enige wat deze Vlamingen verweten kon worden was dat ze misschien te naïef waren om hun belangen door de Duitsers te laten behartigen of dat ze zich zonder te weten met wie ze zich inlieten, lieten verleiden door de volkse retoriek van de Duitse bezetter. Dat verzekeren gewezen collaborateurs ons immers ook in hun biografieën: van de kampen was toen niets bekend. De geschiedenis mag men niet *hineininterpretieren*. We wisten toen niet wat we nu weten. Het ware gelaat van de nazi's had zich tegenover deze rechtschapen collaborateurs niet getoond. De idealistische Vlaming die door de Duitsers in de luren werd gelegd is dan ook een vaak terugkerend cliché. Ook de oostfronters, aan wie werd beloofd dat ze in Vlaamse eenheden met Vlaamse officieren zouden kunnen dienen, werden door de Duitse legerleiding verraden toen bleek dat ze gewoon in de Duitse oorlogsmachine werden ingezet. Die oostfronters grepen na de oorlog vaak terug naar het anticommunisme als motief om hun dienstneming te verklaren. Dat kon in volle Koude Oorlogstijd natuurlijk op begrip rekenen en het katholieke Vlaanderen voelde mee met deze jonge katholieken die tegen het goddeloze bolsjewisme waren gaan vechten. Opnieuw een gevestigd cliché. Nationaalsocialistische motieven of Nieuwe Orde-gezindheid werden daarentegen verzwegen. De collaboratie was eerder een emotionele aangelegenheid geweest, waarbij Vlamingen zich engageerden uit liefde en trouw voor hun Volk; ze was niet geïnspireerd door een ideologisch project.¹⁴ Mocht in publicaties of tijdens speeches dan toch een nationaalsocialistisch discours gebezigd worden, dan was dat louter oppervlakkig en opportunistisch, om zich van Duitse steun te verzekeren. Het had geen invloed op de Vlaamse zaak die door de collaborateurs behartigd werd.¹⁵

In memoires en herinneringsgeschriften werd ook vaak handig met termen gegoocheld en werden rollen omgedraaid. De woorden 'verzet' en 'weer-

13 NEMROD, *Het feest van de haat: kollaboratie, verzet, repressie, amnestie*, Werkgemeenschap voor Recht en Vrijheid, Diksmuide, 1966, blz. 51-52.

14 BEYEN, M., 'Zwart wordt van langs om meer de Vlaamsgezinde massa', blz. 115.

15 DE WEVER, B., 'Van wierook tot gaslucht. De beeldvorming over de Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Vlaamse historiografie', in: ART, J. en FRANÇOIS, L. (red.), *Docendo Discimus, Liber Amicorum Romain Van Eenoo*, Gent, 1999, blz. 608.

stand' werden zonder aarzelen aan collaborateurs toegedicht. Zij die zich tegen de Duitsers hadden gekeerd, om Vlaanderen te beschermen, kregen het aureool van verzetsstrijder. De bloederige confrontatie tussen weerstand en collaborateurs was volledig de schuld van die eersten:

Chronologisch was er eerst de partizanenterreur tegen al dan niet werkelijke 'zwarten' en al dan niet echte 'verklidders'. Het feit dat deze actie pas los kwam na de Duitse opmars in Rusland wijst duidelijk op haar typisch communistische inspiratie [dit werd geschreven in 1988]. Daardoor begon de helse carrousel te draaien. De escalatie escaleerde zichzelf. Dat was trouwens de duivelse bedoeling van de communistische sluikmoordenaars.¹⁶

Dat laatste wordt in contrast gezet met de collaborateurs die worden vergeleken met 'de geüniformeerde soldaat die verantwoordelijkheid neemt voor zijn daden'.¹⁷

Vanaf de jaren tachtig kwam er een kentering in het debat, dat eigenlijk door het ontbreken van een tegenstem niet echt een debat genoemd kan worden. Vanuit de media kwam de niet onopgemerkte televisiereeks van Maurice De Wilde die de gemoederen hoog deed oplaaien. Voor- én tegenstanders kropen in hun pen en er gingen stemmen op die de vergoelijkte beeldvorming aan de orde stelden.¹⁸

Tegelijkertijd kwam in de jaren tachtig steeds meer de nadruk te liggen op de gruweldaden van de Jodenvervolging. Dit prisma van de Holocaust zorgde ervoor dat de Tweede Wereldoorlog niet meer als een louter militair of politiek conflict gezien werd, maar als de ontsporing van een ideologisch verwerpelijk regime. Een goedpraten van handlangers van dat regime lag daardoor moeilijker.¹⁹ En ook de opkomst van het Vlaams Blok, dat probleemloos aanknoopte bij gedachtegangen van het vnnv,²⁰ zorgde er mee voor dat er meer afstand genomen werd van de vergoelijkte beeldvorming.

Toch lijkt het alsof sinds kort de slinger opnieuw in de andere richting neigt. Dezelfde linkse en progressieve kringen die in de jaren tachtig en negentig de collaboratie probeerden te demoniseren, willen nu zo krampachtig niét oor-

16 VAN BOGHOUT, B., *Mijn collaboratie en repressie*, Merksem, 1988, blz. 45.

17 VAN BOGHOUT, B., *Mijn collaboratie en repressie*, blz. 46.

18 AERTS, K., 'De bestraffing van de collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog', blz. 70.

19 BEYEN, M., 'Zwart wordt van langs om meer de Vlaamsgezinde massa', blz. 112.

20 DE WEVER, B., 'Van wierook tot gaslucht', blz. 613.

delen dat ze weer bijna bij vergoelijking uitkomen. Recente theaterproducties zoals *Sleutelveld*, *Slachtlam* en *Scheisseimer*²¹ brengen bijvoorbeeld het verhaal van collaborateurs zonder kritische context. In *Scheisseimer* vertelt Koenraad Tinel over de – bijna idyllische – collaboratie van zijn vader en hun vlucht naar Duitsland kort voor de bevrijding. Nergens wordt ruimte gelaten voor een kritische reflectie op die collaboratie of wordt het gegeven geproblematiseerd. Klaas Tindemans die met *Sleutelveld* een soortgelijk verhaal vertelde, zei in *De Standaard*: ‘Eindelijk kan je over dat soort achtergrond (hij komt ook uit een collaboratiefamilie) spreken zonder dat je in een kamp ingedeeld wordt. Dankzij historici als Bruno De Wever of Lieven Saerens is collaboratie een objectief historisch feit geworden. Daar is een generatie moeten overgaan’.²² Deze objectiviteit lijkt eerder tot een kritiekloos accepteren te leiden. Ook de alom bejubelde adolescentenroman van Els Beerten, *Allemaal willen we de hemel*,²³ knoopt weer aan bij de stereotypes van de jaren zestig. Door de collaboratie expliciet niet te willen veroordelen, belanden sommige auteurs, kunstenaars... – waarschijnlijk geheel ongewild – weer in het andere uiterste. De complexiteit van de collaboratie wordt te weinig aangekaart.

Toch maakte het historisch onderzoek vanaf de jaren negentig een ferme inhaalbeweging met kritischere en wetenschappelijker onderbouwde werken. Luc Huyse en Steven Dhondt beten min of meer de spits af met hun standaardwerk *Onverwerkt verleden*.²⁴ Hoewel de ondertitel ‘Collaboratie en repressie in België’ luidt, is het vooral een boek over de repressie. Op een statistische manier gaan beide auteurs de omvang van de collaboratie na, aan de hand van de repressiedossiers. Zij behandelen de soorten repressie, de politieke achtergrond en de besluitvorming in verband met de repressie en de manier van berechting. Zij gaan echter niet in op wie de collaborateurs waren. De collaboratie zelf vatten ze in de juridische categorieën op basis waarvan de berechting gebeurde.

De meer recente en kritische studies over de collaboratie zelf hebben zeker oog voor de complexiteit van de collaboratie en tonen aan dat de Nieuwe Orde en de collaboratie ook fascistische of nationaalsocialistische invloeden onderging, maar ze besteden vooral aandacht aan de grote structuren, de collabo-

21 *Sleutelveld* van Klaas Tindemans (Theater Bronks, 2009), *Slachtlam* van Ludo Hoogmartens (BAFF, 2009) en *Scheisseimer* van Koenraad Tinel (Het Paleis, 2009).

22 HILLAERT, W., ‘Eindelijk kan je over collaboratie spreken’, in: *De Standaard*, 2/10/2009, blz. 88.

23 BEERTEN, E., *Allemaal willen we de hemel*, Querido, Amsterdam, 2009.

24 HUYSE, L. en DHONDT, S., *Onverwerkt verleden*.

rerende organisaties en hun leiders en de nationale en lokale overheden. De collaboratie in Vlaanderen wordt daarbij sterk gelinkt aan de Vlaams-nationalistische organisaties. Standaardwerken zoals Bruno De Wevers *Greep naar de macht*²⁵ en Nico Wouters' *Oorlogsburgemeesters*²⁶ besteden erg veel aandacht aan bijvoorbeeld het vnv

Maar de vraag waarom, is een vraag naar iemands drijfveren, iemands motivatie. En motivatie is een erg ongrijpbaar begrip. Hoe kun je iemands motivatie onderzoeken, laat staan empirisch vaststellen of bewijzen? Een motivatie wordt gevormd door ontelbare factoren, bewuste en onbewuste. Vaak kunnen we zelf niet eens zeggen wat ons nu juist tot een bepaalde handeling dreef, waarom we deden wat we deden. Hoe zou je dan, op basis van geschreven bronnen, drijfveren kunnen onderzoeken van daden die meer dan zeventig jaar geleden gesteld werden? Bovendien is er nooit één motief, maar grijpen vele motieven op elkaar in.

De vraag naar iemands motivatie laat zich inderdaad niet eenduidig stellen. Maar dat mag geen reden zijn om ze dan maar helemaal niet te stellen. Nagaan waarom deze mensen collaboreerden, waarom ze bepaalde keuzes maakten en welke factoren daarbij een rol speelden, lijkt mij tot de kern van de zaak te gaan. Dat is wat ons inzichten kan verschaffen in die intrigerende periode die de Tweede Wereldoorlog was. En ook al zullen we nooit precies de vinger op de wonde kunnen leggen en haarfijn uitleggen waarom iemand collaboreerde, toch is het mogelijk om een scala aan voorkomende motieven op te stellen zoals die voorkomen in de bronnen, na te gaan welke factoren een rol gespeeld kunnen hebben in iemands collaboratie en binnen welk denk kader dit paste. We moeten patronen opsporen in het denken van deze mensen die een omgeving creëerden waarin collaboreren een logische stap was. Om die patronen op te sporen, moeten we een omtrekkende beweging maken door niet alleen op zoek te gaan naar de beweegredenen die iemand opgeeft (je kunt immers nooit uitgaan van de oprechtheid, of zelfs maar het bewuste van die motieven), maar ook de situatie, de manier van denken en kijken naar de wereld, omgevingsfactoren, familieachtergrond... na te gaan. Deze omtrekkende beweging maak ik aan de hand van enkele subvragen die ons in staat moeten stellen een vollediger beeld te schetsen van deze collaborateurs.

- De eerste reeks vragen spitst zich toe op de *beslissing* om te collaboreren. Wanneer beslisten deze mensen om te collaboreren? Of beter gezegd vanaf wanneer begingen ze daden die door de Belgische strafwet onder collaboratie worden verstaan. Welke tijdsfactoren hadden invloed op die beslissing (verloop van de oorlog, publieke opinie, gebeurtenissen in het openbaar leven, persoonlijke gebeurtenissen, verwachtingen...)? In welke mate was deze ‘beslissing’ een bewust besluit of een eerder onbewuste stap die voortvloeide uit bepaalde omstandigheden? Hierbij moet er ook aandacht zijn voor de eventuele evidentie van daden en denkbeelden. Niet elk handelen

is immers causaal. Soms handelt iemand ook totaal willekeurig, onlogisch, spontaan en zonder bewuste oorzaak of reden. Was de stap om te collaboreren een bewuste stap of rollen ze erin? En in dat laatste geval; welke factoren droegen bij tot dit sneeuwbal-effect?

- In hoeverre speelden bestaande of nieuw aangelegde *netwerken* een rol? Waren familiebanden, sociale contacten... van cruciaal belang bij de stap tot collaboratie? Werden ze door anderen over de streep getrokken? Wie waren die anderen dan? Ging collaboratie gepaard met een verschuiving van sociale netwerken?
- De politieke overtuiging van deze collaborateurs is belangrijk, maar hun *ideologische beïnvloeding* is nog belangrijker. Niet iedereen houdt zich bezig met politiek (in de strikte zin van het woord), maar elke persoon heeft wel een set van normen, waarden en verwachtingen. De ideologische invulling van de collaboratie is dus een zeer belangrijke component van het onderzoek. In hoeverre handelden de collaborateurs vanuit een ideologie? En bij welke bestaande ideologie leunden ze aan? Welke ideologische aspecten namen ze over in hun motivatie en in hun discours? Is er überhaupt sprake van een ideologische invulling van hun daden? Of zijn er andere redenen die hen tot collaboratie dreeven? Of op welke manier zijn deze ideologische en niet-ideologische aspecten met elkaar verweven?
- Het belang van roeping, plicht en *engagement* is zeker ook een punt dat aangestipt moet worden. Het begin van de twintigste eeuw kenmerkte zich door een uitermate groot plichtsgevoel. Tegenover de staat, tegenover een ideologie, een beweging, een vereniging of wat dan ook. Speelde dit plichtsgevoel ook een rol bij de collaboratie? Werden daden of gedachten ingepast binnen een groter geheel? En welk geheel was dat dan? Voelden deze mensen hun collaboratie aan als een maatschappelijke of een persoonlijke plicht/roeping?

Al deze vragen zouden het mogelijk moeten maken een beter beeld te krijgen van de patronen en mechanismen die tot collaboratie leidden en die de soort, duur, omvang... van de collaboratie van deze gewone mensen bepaalden. Hierdoor kunnen we een beter begrip krijgen van de collaboratie op het laagste niveau, de impact van het Vlaams-nationalisme en de interiorisatie van het nationaalsocialistische ideeëngoed. Het is met deze studie niet de bedoeling een waardeoordeel te vellen over deze groep van mensen, wel om hen te pro-

beren te begrijpen en verklaringen trachten aan te brengen die hun denken en handelen enigszins zouden kunnen verklaren.

Om vat te krijgen op de veelheid aan motieven, hun onderlinge samenhang en de factoren die deze motieven mee bepaalden, zal ik een nieuwe typologie opstellen die collaborateurs indeelt op basis van hun motiefclusters. Daarvoor bekijk ik eerst van dichterbij wíé die gewone collaborators nu juist waren, welke sociale achtergrond ze hadden (hoofdstuk 5) en welke motieven uit de bronnen naar voren komen (hoofdstuk 6). In het zevende hoofdstuk zal ik deze motieven meer contextualiseren en bekijken welke externe factoren iemands collaboratie mee bepaalden; daarna zoom ik even in op het specifieke profiel van de vrouw, om in het negende hoofdstuk de collaborators ten slotte in te delen volgens de nieuwe typologie.

Om deze mensen en hun drijfveren echt te begrijpen is het noodzakelijk om na te gaan binnen welk denkkader zij hun collaboratie vorm en betekenis gaven. In het derde deel schets ik dan ook aan de hand van de discoursanalyse het wereldbeeld van deze collaborators zoals dat in hun brieven aan bod komt. Dat doe ik aan de hand van drie inhoudelijke thema's: tijd, identiteit en performativiteit.³²

Maar eerst ga ik in de volgende twee hoofdstukken dieper in op de bronnen die ik voor deze studie gebruikte en op het algemeen kader waarbinnen de collaboratie kiemde.

32 Deze termen worden in het inleidende hoofdstuk van deel 3 uiteraard nader uitgelegd.

HOOFDSTUK 2

DE BRONNEN

I. DE GEWONE COLLABORATEUR?

Dit onderzoek richt zich op 'de gewone, Vlaamse collaborateur', een omschrijving die bestaat uit drie ietwat problematische termen. Het woord 'collaborateur' is steeds een beladen begrip geweest, tijdens, maar vooral na de oorlog. Binnen de context van de Tweede Wereldoorlog werd de term dan ook vaak vervangen door niet minder beladen synoniemen als 'zwarte', 'landverrader', 'inciviek' of 'repressieslachtoffer'. De laatste twee termen verwijzen duidelijk naar de naoorlogse periode en nemen de aandacht weg van de collaboratie zelf. De eerste twee termen werden vooral tijdens de oorlog door tegenstanders gebruikt. De meest neutrale term lijkt mij dan ook gewoon 'collaborateur'. Maar wat wordt nu onder dit begrip verstaan?

1. De *taalkundige definitie* die Van Dale geeft, zegt dat een collaborateur iemand is die in een door de vijand bezet land met de bezetter samenwerkt.³³ Deze definitie is tegelijkertijd te ruim (*cf. infra*) en te eng. Een intuïtieve definitie van collaborateurs zou immers meer elementen bevatten dan 'samenwerking'. Mensen die tijdens de Tweede Wereldoorlog sympathie hadden voor de Duitsers of voor het nazistische gedachtegoed werden door de bevolking ook als collaborateur aangezien. Iemand die in gesprekken de kant van de Duitsers koos, een portret van Hitler in zijn woonkamer had hangen, op vakantie ging naar Duitsland of vriendschappelijk met Duitse soldaten omging, werkte niet noodzakelijk samen met de Duitsers, zoals de taalkundige definitie veronderstelt, maar werd wel als collaborateur beschouwd.
2. De *intuïtieve definitie* zou dus kunnen luiden dat een collaborateur iemand is die tijdens de oorlog sympathie toonde voor de Duitsers of het nazisme en/of samenwerkte met de bezetter. Deze definitie is echter te ruim en te vaag om werkbaar te zijn.
Ten eerste is ze, net als de taalkundige definitie, te ruim omdat een groot

33 Zie 'collaborateur', in: Van Dale, *Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal*, Utrecht/Antwerpen, 2005.

aantal mensen eveneens met de Duitsers hebben samengewerkt, zonder als collaborateurs te worden beschouwd. Heel wat mensen in bijvoorbeeld overheidsdiensten of bedrijven kwamen tijdens de bezetting in aanraking met de Duitse bezetter en werden ingezet voor het uitvoeren van Duitse verordeningen of bestellingen. In die zin werkten zij dus samen met de bezettende overheid, zonder dat zij tijdens of na de oorlog a priori als collaborateurs gebrandmerkt werden. De grens tussen samenwerken zonder tot collaboratie over te gaan en samenwerking die wel als collaboratie beschouwd werd, is echter flinterdun.

Ten tweede is de intuïtieve definitie ook te vaag. Sympathie is een heel moeilijk te omschrijven, laat staan te beoordelen begrip.

Hoewel het niet oninteressant is om te weten wat mensen aanvoelen als collaboratie, volstaat deze intuïtieve definitie niet als onderzoeksdefinitie.

3. De derde omschrijving van collaboratie vinden we terug in het *Strafwetboek*. De wettelijke definitie van een collaborateur is iemand die misdaden en wanbedrijven begaat of begaan heeft tegen de veiligheid van de Staat en die dus schuldig is aan artikels 113 tot 123 decies van het *Strafwetboek*. Deze artikels maken onder andere een onderscheid tussen militaire collaboratie (art. 113), spionage (art. 114, 116...) economische collaboratie (art. 115), politieke collaboratie en het voeren van propaganda voor de vijand (art. 118bis), het verbergen van spionnen, vijandelijke soldaten of ‘incivieken’ (art. 121) en verklikking (art. 121bis).³⁴ Deze juridische definitie heeft een beperktere reikwijdte doordat ‘medewerking’ duidelijk omschreven wordt: onder andere ‘taken van strijd, vervoer, werk of bewaking die normaal op de vijandelijke legers of hun diensten rusten’ (art. 113).³⁵ Ambtenaren die – conform de conventie van Den Haag –³⁶ opdrachten van de Duitsers uitvoerden, zijn hierdoor geen collaborateurs omdat ze opdrachten uitoefenden die, volgens Den Haag, niet op de vijandelijke legers of diensten rustten. Het is bovendien een zeer actieve definitie; sympathie hebben voor of zelfs passief lidmaatschap van een collaborerende vereniging zijn niet voldoende om veroordeeld te worden. Als je die sympathie echter openlijk hebt

34 HORVAT, S., ‘Het verloop van incivismeprocessen voor de militaire rechtbanken in 1944-1949’, in: LUYTEN, D. en KESTELOOT, C. (red.), *Repressie en gerechtelijke archieven: problemen en perspectieven*, dossier bij het SOMA-Berichtenblad nr. 38, zomer 2003, blz. iii.

35 SIMON, J., en DE BEUS, P., *Belgische Strafwetten, Strafwetboek, Wetboek van strafvordering en bijkomende wetten met verwijzing naar betreffende wetsbepalingen, aantekeningen ontleend aan de rechtspraak, lijst van vakwoorden benevens chronologische en alfabetische registers*, zesde uitgave, Brussel, 1951, blz. 34-42.

36 *Verdrag nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land*, art. 43, Den Haag, 18 oktober 1907, blz. 34.

vormgegeven, heb je propaganda gevoerd of ‘de trouw der burgers jegens Koning en Staat aan het wankelen gebracht’ (art. 118bis) en word je wel als collaborateur beschouwd.

Deze wettelijke definitie voelt misschien erg beperkt aan, maar ze is de enige werkbare definitie voor onderzoek. We kunnen dus niet iedereen onderzoeken die sympathie had voor de Duitsers, maar alleen wie die sympathie omzette in handelingen of wie – zonder sympathie – meewerkte met de Duitsers op een manier die níét geregeld was door de conventie van Den Haag.

Ook uit praktische overwegingen is het verdedigbaar deze wettelijke definitie te volgen: de veroordeelde collaborateurs vormen een exhaustieve lijst waaruit een steekproef getrokken kan worden. Voor dit onderzoek volg ik dus de krijgsauditeurs; iedereen die volgens de wet schuldig werd geacht aan artikels 113 tot 123 decies van het *Strafwetboek* is een collaborateur.³⁷

In de tweede plaats richt dit onderzoek zich uitsluitend op Vlaamse collaborateurs. Omdat ‘Vlaams’ een identiteitsvraag is, gebruik ik deze term voor Nederlandstalig. De steekproef werd genomen op basis van de voorkeurstaal van de collaborateur (i.e. de taal die hij voor het gerecht koos).³⁸

Het derde begrip, de ‘gewone’ collaborateur, is het moeilijkst af te bakenen. Het gaat hier om collaborateurs die geen hoge, leidende functie opnamen binnen collaborerende organisaties. Geen belangrijke politieke of publieke figuren, maar het voetvolk dat de grote massa van de collaborerende organisaties uitmaakte. Omdat dit niet eenduidig af te lijnen is, ben ik ook erg voorzichtig met deze term. In de praktijk kwam het erop neer dat belangrijke of bekende collaboratiefiguren uit de steekproef geweerd werden.³⁹

37 Hoewel er veel kritiek is op het verloop van de repressie, richt die kritiek zich vooral op de (te hoge) strafmaat en niet op het al dan niet schuldig zijn van personen. Zeker in de dossiers van 1944 tot 1946 waren de bewijzen voor schuld duidelijk aanwezig (waardoor kon worden overgegaan tot een snelle berechting). Of de strafmaat evenredig was met de daden wordt betwist, maar dit is niet het onderwerp van dit onderzoek.

38 Voor vergelijkingen met de gehele Vlaamse bevolking gebruik ik de Nederlandstalige gemeentes plus de stad Brussel. (Voor Brussel kan geen onderscheid gemaakt worden tussen de taal van de inwoners, Brussel echter uit de vergelijkingen halen zorgt voor een te grote vertekening.)

39 Uiteindelijk bleek dit overbodig, aangezien er geen bekende figuren werden uitgeloot voor de steekproef.

II. KEUZE VAN DE BRONNEN: DE REPRESSIEDOSSIER

De meest voor de hand liggende manier om naar iemands motivatie te peilen, lijkt wellicht het gewoon te vragen. Toch koos ik voor mijn onderzoek expliciet om géén mondelinge bronnen te gebruiken. Zoals ik in het vorige hoofdstuk aanhaalde, is de beeldvorming over de collaboratie en de beweegredenen voor die collaboratie, een eigen leven gaan leiden. Collaborateurs cultiveerden een zelfbeeld dat erg eenzijdige nadrukken legde en heel selectief bepaalde zaken uitwiste.

Deze beeldvorming kwam deels bewust, maar ook deels onbewust tot stand en de verschillende contacten met oud-collaborateurs en/of hun kinderen en kleinkinderen bewezen dat deze beeldvorming die ná de oorlog gecreëerd werd nog steeds diep geworteld zit. Interviews zouden dus maar uit hetzelfde vaatje tappen en slechts aantonen hoe goed deze eenzijdige beeldvorming geïnterioriseerd werd.

Van de geschreven bronnen komen egodocumenten wellicht het dichtst bij de gevoelens, gedachten en het wereldbeeld van het onderzoeksobject. Egodocumenten van de 'gewone' collaborateur zijn echter amper aanwezig in de archieven. Deze mensen noch hun familieleden zagen immers het nut of de waarde van deze documenten in, waardoor ze niet naar archieven gebracht werden, vaak zelfs niet eens bewaard bleven. Een moeizame tocht langs de zolders van oud-collaborateurs of hun families, langs heemkundige kringen en andere lokale verzamelplaatsen leverde dan ook weinig op. Het werd ook vrij snel duidelijk dat deze zoektocht twee grote tekortkomingen had: enerzijds zou ik nooit een representatief staal kunnen samenstellen. Niet alleen was het aantal te klein, sommige familieleden wilden, na het lezen, de egodocumenten niet meer ter beschikking stellen omdat zij die als 'bezwarende documenten' zagen. Aan de andere kant ontbrak vaak de context van de egodocumenten. Enkele brieven zonder te weten wat de schrijver ervan gedaan had of waar hij overal geweest was, wie hij gekend had... geven een onvoldoende beeld van de collaborateur die je wilt onderzoeken. Bovendien hoor je in een egodocument maar één stem en kun je die niet afzetten tegen wat anderen van die persoon dachten of vonden.

Egodocumenten, context, de mening van andere personen én de mogelijkheid tot een representatieve steekproef bood het archief van het auditoraat-generaal, ofwel: de repressiedossiers. Aangezien ik de wettelijke definitie

hanteer en het dossier van elke veroordeelde collaborateur na de oorlog werd bijgehouden, stelde het archief van het krijgsauditoraat me in staat een steekproef te nemen uit alle veroordeelde collaborateurs. In deze dossiers vinden we niet alleen de verklaringen van de collaborateur zelf, maar bovendien ook voldoende context en de verklaringen van getuigen. In sommige dossiers werden bovendien ook egodocumenten teruggevonden die bij huiszoekingen in beslag genomen waren. Egodocumenten die tijdens de oorlog geschreven waren en waar daarna niets meer aan veranderd of van achtergehouden kon worden.

Natuurlijk zijn deze dossiers binnen een zeer specifieke context ontstaan en moet daarmee rekening gehouden worden, maar met een juiste lezing kunnen deze dossiers ons heel wat vertellen over de motivatie en het wereldbeeld van de Vlaamse collaborateurs.

III. CONTEXT VAN DE BRONNEN: DE REPRESSIE

Na de oorlog werden de mensen die openlijk sympathie getoond hadden voor de Duitsers of met hen hadden samengewerkt op verschillende manieren gestraft, door zowel de bevolking, de overheid als private instellingen. Deze zogenaamde repressie uitte zich in verschillende vormen. De meest in het oog springende en die, die het sterkst in het collectief geheugen is gegrift, was de straatrepressie. Tijdens de bevrijdingsdagen en een tweede maal bij de terugkeer van de politieke gevangenen uit de concentratiekampen in mei 1945, werden echte of vermeende collaborateurs het slachtoffer van de volkswroede. De beelden van brandende en geplunderde huizen, ingeslagen ramen, mensen die voor een menigte worden uitgedreven, vrouwen die beschimpt en vernederd worden... zijn iedereen bekend.

Behalve deze ongecontroleerde vorm van bestraffing, was er ook de overheidsrepressie. Die kon vier vormen aannemen. Collaborateurs werden voor militaire rechtbanken berecht, minder zware politieke collaborateurs werden uit het openbare leven geweerd door burgerlijke epuratie, ambtenaren werden door een administratieve epuratie uit hun ambt onttrokken en ten slotte konden burgemeesters een bewijs van burgertrouw weigeren aan van incivisme verdachte personen waardoor ze bepaalde rechten verloren. De bronnen voor deze studie zijn de procesdossiers die werden opgesteld door de militaire rechtbanken en die dus de duidelijkere en zwaardere collaboratiegevallen omvatten.

Al vrij vroeg in de oorlog werd door de regering in Londen een Commissie voor de Studie van Naoorlogse Problemen opgericht. Samen met enkele mi-

nisters van het oorlogskabinet-Pierlot, enkele experts zoals auditeur-generaal Ganshof van der Meersch en de Raad van Advies begon deze commissie na te denken over de bestraffing van collaborateurs na de oorlog. Op 17 december 1942 werd een besluitwet ondertekend die de reikwijdte van de strafwetten met betrekking tot collaboratie aanzienlijk uitbreidde.⁴⁰ Op 26 mei 1944 – nog voor de invasie in Normandië – werd de procedure voor de berechting vastgelegd. Collaborateurs zouden voor militaire rechtbanken verschijnen.⁴¹

Na de snelle bevrijding in de septemberdagen van 1944 begon ook de juridische machine te draaien. In die eerste naoorlogse maanden was dat echter, door regeringsschizissen en sociaaleconomische problemen die de aandacht vroegen, nog geen geoliede machine. Iedereen was het erover eens dat de bestraffing van collaborateurs snel en kordaat moest zijn, maar het juridische apparaat was daarvoor niet klaar. Chaos, verwarring en improvisatie waren het gevolg. De krijgsraden konden de toevloed van opgepakte verdachten immers niet aan.

Huysse en Dhondt onderscheiden drie periodes in de repressie. De eerste loopt van september 1944 tot september 1945. Deze fase kenmerkt zich door de trage vooruitgang, die te wijten was aan het langzaam op gang komen van een effectieve rechtspraak en de onervarenheid van de auditeurs. In het voorjaar van 1946 nam het tempo aanzienlijk toe en tot de zomer van 1947 draaiden de krijgsraden op topsnelheid. Deze versnelling was vooral te wijten aan de krijgsauditeurs die langzaam aan een routine opbouwden, de verhoogde capaciteit van de krijgsraden en enkele aanpassingen in de wetgeving. Na deze tweede fase kwam de langzame afwikkeling van de overblijvende dossiers, die tot in de jaren vijftig voortduurde.

Uiteindelijk werden zo'n 53 000 Belgen veroordeeld wegens collaboratie. Dit betekende dat zij veelal schuldig werden bevonden aan de artikels 113 of 118bis⁴² van het Strafwetboek, die stellen:

113. Iedere Belg die de wapens tegen België heeft opgenomen, wordt met den dood gestraft. Voor de toepassing van deze bepaling geldt als opnemen van wapenen tegen België, het wetens vervullen voor den vijand van taken van strijd, vervoer, werk of bewaking, die normaal op de vijandelijke legers of hun diensten rusten.

40 HUYSE, L. en DHONDT, S., *Onverwerkt verleden*, blz. 60 e.v.

41 HUYSE, L. en DHONDT, S., *Onverwerkt verleden*, blz. 67 e.v.

42 Er waren nog enkele andere artikels op basis waarvan collaborateurs veroordeeld konden worden, maar deze zijn de meest voorkomende.

118bis. Wordt met den dood gestraft, al wie aan het vervormen door den vijand van wettelijke instellingen of inrichtingen heeft deelgenomen, de trouw der burgers jegens Koning en Staat, in oorlogstijd, aan het wankelen heeft gebracht of die wetens 's vijands politiek of oogmerken heeft gediend.

Wordt insgelijks met den dood gestraft, al wie een propaganda gericht tegen den weerstand of diens bondgenooten of strekkend tot de in het vorige lid opgenoemde feiten wetens heeft geleid, door eenigerlei middel gevoerd, uitgelokt, geholpen of begunstigd.⁴³

Het laatste deel van artikel 113 werd in 1942 toegevoegd; het zorgde ervoor dat niet alleen personen die meegestreden hadden met de Duitsers strafbaar waren, maar ook iedereen die bijvoorbeeld chauffeur geweest was bij het NSKK (Nazionalsozialistisches Kraftfahrkorps), als arbeider gewerkt had voor de OT (Organisation Todt) of als Fabriekswachter of Vlaamse Wachter bewakingsopdrachten had uitgevoerd.

In artikel 118bis werd in december 1942 de strafmaat verhoogd (de vorige versie van 1934 sprak van levenslange opsluiting) en er werd een moreel bestanddeel toegevoegd; de wet van 1934 spreekt van 'kwaad opzet', bij de wet van 1942 moet men slechts 'wetens' gehandeld hebben. Ook bij artikel 113 werd in 1942 'wetens' toegevoegd.

Behalve een veroordeling door de krijgsraad, konden collaborateurs ook gestraft worden door burgerlijke 'epuratie'. Deze maatregel werd in september 1945 in het leven geroepen en stelde de auditeur in staat om zonder tussenkomst van een rechtbank personen die hij verdacht van collaboratie uit het openbare leven te verwijderen. Deze mensen werden door de auditeur op een 'epuratielijst' ingeschreven en zo, meestal levenslang, van enkele of alle burgerrechten vervallen verklaard. Op deze manier verloor je bijvoorbeeld je stemrecht, mocht je geen advocaten- of dokterspraktijk hebben, geen les geven, geen priester zijn, geen journalistieke activiteiten uitvoeren, geen beheerder of bestuurder zijn van een vereniging.⁴⁴

Deze maatregel werd vooral voor politieke collaboratie gebruikt. In totaal werden in België tussen september 1945 en eind 1947 meer dan 40 000 mensen op de 'epuratielijsten' ingeschreven. Bijna 80% van deze mensen tekende echter beroep aan tegen deze beslissing en uiteindelijk bleven 20 652 Belgen

43 SIMON, J. en DE BEUS, P., *Belgische Strafwetten*, blz. 34 en 38-39.

44 HUYSE, L. en DHONDT, S., *Onverwerkt verleden*, blz. 27.

definitief van hun burgerrechten ontzet verklaard. In Vlaanderen werden oorspronkelijk 23 472 mensen op de ‘epuratielijsten’ ingeschreven, wat overeenkomt met 5,6 mensen per 1000 inwoners, tegenover 3,3 per 1000 in Wallonië. Huyse en Dhondt wijten dat aan het feit dat politieke collaboratie in Vlaanderen meer voorkwam dan in Wallonië.⁴⁵

De greep naar de macht van het vnv (Vlaams Nationaal Verbond) had ervoor gezorgd dat heel wat politici en ambtenaren van hun post ontheven waren en vervangen door Nieuwe Orde-gezinden. Om hiermee korte metten te maken, vaardigde de Belgische regering in ballingschap in de lente van 1944 twee besluitwetten uit die moesten voorkomen dat ‘onwaardigen’ op post zouden blijven. Een van die besluitwetten herriep alle benoemingen en promoties die door de secretarissen-generaal en hun onderschikten na mei 1940 waren toegekend. Maar ook politici en ambtenaren die al voor de oorlog actief waren en tijdens de bezetting blij gegeven hadden van ‘onvaderlands gedrag’ konden van hun post ontheven worden. De regering had hiermee natuurlijk een moeilijke evenwichtsoefening gecreëerd; enerzijds wilden ze alle Nieuwe Orde-gezinden uit het staatsapparaat verwijderen, dus zowel uit de ambtenarij als de magistratuur, de bestendige deputaties, de schepencolleges, de commissies van openbare onderstand en alle staatsinstellingen, anderzijds mocht er geen machtsvacuüm gecreëerd worden en moesten voor alle ontzette ambtenaren capabele opvolgers gevonden worden. Het is dus ook niet verwonderlijk dat deze ambtelijke ‘epuratie’ een moeizaam en aarzelend proces van lange adem was.⁴⁶

Een vierde en laatste manier om (vermeende) collaborateurs te straffen, was het weigeren van een ‘bewijs van burgertrouw’. Een burgemeester, of in sommige gevallen de politiecommissaris, kon aan personen die ze verdachten van ‘incivisme’ een ‘bewijs van burgertrouw’ weigeren. Er waren echter geen richtlijnen op basis waarvan deze beslissing genomen werd. Pas op 18 september 1945 kwam er een ministeriële opsomming van gevallen waarin het document niet uitgereikt mocht worden. Toch bleef zelfs die opsomming erg ruim. Zo kon bijvoorbeeld iedereen die ‘naar de krijgsgerechten verwezen was’ een bewijs ontzegd worden, ook al was hun schuld voor de rechtbank nog niet bewezen. Willekeur was dus niet uit te sluiten en tegen een weigering kon tot 1947 niet in beroep gegaan worden.⁴⁷

45 HUYSE, L. en DHONDT, S., *Onverwerkt verleden*, blz. 28-29.

46 HUYSE, L. en DHONDT, S., *Onverwerkt verleden*, blz. 31-32.

47 HUYSE, L. en DHONDT, S., *Onverwerkt verleden*, blz. 38-39.

Het 'bewijs van burgerschap' had je echter nodig voor een heel aantal zaken: vergoedingen voor oorlogssleed, zoals een schadevergoeding na bombardementen, pensioenen voor oorlogsslachtoffers of nabestaanden, konden met het bewijs verkregen worden, evenals bescherming als huurder, het recht op een premie of een goedkope lening voor de bouw of aankoop van een huis, inschrijving aan een rijksuniversiteit of deelname aan examens georganiseerd door de staat, inschrijving in het handelsregister...⁴⁸

Kort na de oorlog was er bovendien een wildgroei van instanties en organisaties die een 'bewijs van burgerschap' eisten. Door een gebrek aan juridische regelingen kon iedereen die dat wilde vragen om een bewijs voor te leggen. Door de misbruiken die voorkwamen, werd halfweg 1947 begonnen met de afschaffing van het systeem. Het 'bewijs van burgerschap' werd samengevoegd met het getuigenschrift van goed gedrag en zeden, wat iets meer rechtszekerheid opleverde. Pas op 10 augustus 1951 werd het 'bewijs van burgerschap' afgeschaft.⁴⁹

IV. ONTSTAAN VAN DE BRONNEN: DE GERECHTELIJKE PROCEDURE⁵⁰

De bronnen waarop dit onderzoek steunt, zijn de procesdossiers die tijdens de repressie werden aangelegd, voornamelijk dossiers van niet bij verstek veroordeelde collaborateurs. Zoals reeds vermeld, besloot de regering in mei 1944 om 'misdaden en wanbedrijven tegen de veiligheid van de Staat' te laten vervolgen door militaire rechtbanken. Deze krijgsraden waren voor de incivismedossiers echter niet geheel volgens het normale model van de militaire rechtbanken samengesteld, maar ze bestonden uit twee burgermagistraten en drie militairen (in plaats van één burgermagistraat en vier militairen).

Via een aangifte, verklaring, door een proces-verbaal of een klacht werd de gerechtelijke overheid in kennis gesteld van verdachte feiten, waarna beslist kon worden om een dossier te openen. Het onderzoek werd gevoerd door de krijgsauditeur en niet, in tegenstelling tot de gewone militaire rechtbanken, door een gerechtelijke commissie. De krijgsauditeur nam dus de rol van on-

48 HUYSE, L. en DHONDT, S., *Onverwerkt verleden*, blz. 38.

49 HUYSE, L. en DHONDT, S., *Onverwerkt verleden*, blz. 39-41.

50 Dit deel steunt vooral op HORVAT, S., 'Het verloop van incivismeproessen voor de militaire rechtbanken in 1944-1949', blz. III-XXIII.

Al deze dossiers worden bewaard in de archieven van het Militair Gerecht.⁵³ Dit betekent dat we een volledige verzameling hebben van de dossiers van alle veroordeelde collaborateurs, waardoor dit waarschijnlijk een van de best afgebakende en volledige bronnencorpora in de geschiedwetenschap is.

Voor dit onderzoek werden 326 dossiers van veroordeelde Vlaamse collaborateurs⁵⁴ grondig onderzocht. Om een zo representatief mogelijk beeld te kunnen schetsen, werden zij volgens vooropgestelde criteria verzameld.

Van elk vonnis werd een uittreksel gepubliceerd in het *Belgisch Staatsblad*. De informatie in het *Staatsblad* maakt het mogelijk de dossiers gemakkelijk op te sporen, maar is te weinig gedetailleerd om een bepaalde groep van collaborateurs te kunnen uitlichten (er staat meestal niet waarom ze zijn veroordeeld, alleen op grond van welk artikel uit het *Strafwetboek*; doordat deze artikels zo ruim geïnterpreteerd konden worden, geeft dat echter weinig concrete informatie). Aangezien ik uitga van de wettelijke definitie om de groep van collaborateurs samen te stellen, komen alle vonnissen in het *Staatsblad* in aanmerking voor de steekproef. Toch moesten er beperkingen opgelegd worden die de groep overzichtelijk maakten, de kans op een goede doorsnede vergrootten en bruikbare dossiers opleverden.

Het gaat in de eerste plaats alleen om *Vlaamse* collaborateurs. Daarom werden uitsluitend collaborateurs gekozen die voor een Vlaamse kamer verschenen waren. De Vlaamse (Nederlandstalige) krijgsraden waren: Antwerpen, Gent, Brugge, Hasselt, Mechelen, Turnhout, Kortrijk, Leuven, Ieper, Tongeren⁵⁵ en Brussel. Die laatste bestond uit een Nederlandstalige kamer en een Franstalige. De beklagde mocht zelf kiezen of zijn proces in het Nederlands of in het Frans gevoerd zou worden. Als zijn gekozen taal niet de taal was van de krijgsraad die het onderzoek voerde, moest het dossier overgemaakt worden

53 De diensten van het Militair Gerecht bewaren meer dan 400 000 repressedossiers – dus ook de niet-veroordeelden –, maar dit onderzoek houdt zich uitsluitend bezig met de 53 000 dossiers die tot een bestraffing leidden.

54 Huyse rekent uit dat van alle vonnissen en arresten 38% Franstaligen waren. Aangezien dit onderzoek zich uitsluitend richt op Vlaamse collaborateurs, omvat de totale populatie voor de steekproef ongeveer 32 860 dossiers (62% van 53 000). Op een totaal van 32 860 Vlaamse dossiers betekent dit dat de steekproef 1% bedraagt van het totale aantal Vlaamse dossiers en een betrouwbaarheid oplevert van 93% (met een foutenmarge van 5%). HUYSE, L. en DHONDT, S., *Onverwerkt verleden*, blz. 185. Berekening steekproef: www.journalinks.be/steekproef.

55 Kortrijk, Leuven, Ieper en Tongeren kwamen er pas in mei 1945 bij. De eerste maanden van de steekproef werden dus verdeeld over de andere krijgsraden omdat ook de collaborateurs die bijvoorbeeld in mei 1945 in Leuven gevonnis werden daarvoor in Brussel gevonnis geweest zouden zijn.

naar een krijgsraad van de andere taal.⁵⁶ ‘Vlaams’ wordt in mijn steekproef dus gedefinieerd als voorkeurstaal Nederlands.

De tweede restrictie was dat ik alleen vonnissen nam uit de staatsbladen van 1945 en de eerste maanden van 1946. Aangezien het publiceren van de vonnissen achterloopt op de uitspraak (soms enkele maanden), werden hierdoor de vonnissen vanaf eind 1944 tot ongeveer het voorjaar van 1946 afgebakend. De keuze voor vonnissen die kort na de oorlog werden uitgesproken is bewust. Eind 1944 was heel Vlaanderen bevrijd en de rechtspraak begon overal op gang te komen. Personen die zo snel na de bevrijding werden gevonnist, werden meestal opgepakt tijdens of kort na de bevrijdingsdagen. Daardoor hadden ze weinig kans om eventuele bezwarende documenten of bewijsstukken te vernietigen. De huiszoeken bij deze mensen leverden vaak nog heel wat interessant materiaal op, dat opgenomen of opgelijst werd in het dossier. Het tweede voordeel van personen die zo snel na het einde van de oorlog werden opgepakt en berecht, is dat de naoorlogse beeldvorming minder vat heeft op hun verklaringen.

Dossiers die relatief snel na de bevrijding gesloten konden worden, zijn vaak duidelijke dossiers, met voldoende aanwijzingen en bewijzen voor collaboratie.

Toch zijn die eerste veroordelingen niet voldoende. Vele militaire collaborateurs werden immers pas bij het einde van de oorlog in mei 1945 uit hun dienst ontslagen en keerden terug naar België. Ook gevluchte collaborateurs (meestal mensen die daarvoor in Duitsland hadden gewerkt of verbleven) keerden na mei 1945 naar België terug. Het is uiteraard belangrijk dat ook deze mensen vertegenwoordigd zijn in het bronnencorpus.

Het corpus werd dus samengesteld uit dossiers waarin gevonnist was vanaf oktober 1944 tot april 1946. Vanaf de zomer van 1946 kregen de krijgsraden af te rekenen met een grote toevloed aan dossiers. De krijgsauditeurs werkten daardoor vluchtiger en oppervlakkiger en gingen sneller over tot berechting of vrijspraak, waardoor de dossiers minder volledig zijn.⁵⁷

Behalve een chronologische afbakening werden ook geografische criteria opgesteld. Om een evenwichtig beeld te krijgen van heel Vlaanderen zijn de gekozen dossiers gelijk verdeeld over de verschillende krijgsraden. Het is

56 Horvat, S., ‘Het verloop van incivismeproessen voor de militaire rechtbanken in 1944-1949’, blz. iv.

57 HUYSE, L. en DHONDT, S., *Onverwerkt verleden*, blz. 179-181. Huyse gaat ook dieper in op de reden voor deze toename van dossiers, blz. 124.

immers niet de bedoeling het aantal collaborateurs tussen de verschillende steden of gemeenten te vergelijken. Dat zou met dit soort gegevens ook niet mogelijk zijn aangezien het aantal vonnissen van een krijgsraad niet alleen weerspiegelt hoeveel collaborateurs er in dat rechtsgebied waren, maar ook een indicatie is van de werking van die krijgsraad.

Met de vastgestelde quota per maand, jaar en krijgsraad werden uit alle vonnissen op een willekeurige manier namen gepikt. De arresten werden daarbij uitgesloten om dubbeltellingen te voorkomen⁵⁸ en ook vonnissen bij verstek werden niet opgenomen omdat de beklaagde in deze dossiers niet zelf aan het woord komt.⁵⁹

De gehanteerde definitie van ‘collaborateur’, namelijk iedereen die door een krijgsraad veroordeeld werd voor collaboratie, impliceert dat alleen de duidelijke, ‘zwaardere’ en strafbare gevallen van collaboratie in rekening worden genomen bij dit onderzoek. Sympathie hebben voor de Duitse bezetter of louter lidmaatschap van een collaborerende beweging, werd door de bevolking misschien wel beschouwd als collaboratie, maar was niet begrepen in de lijst van strafbare daden. Deze personen komen dus niet voor in de steekproef.

VI. INHOUD VAN DE BRONNEN

Nadat de namen voor de steekproef waren uitgeloofd, werden de procesdossiers opgevraagd bij het archief van het Krijgsauditoraat. Toch moet de ontstaanscontext van de bronnen voortdurend voor ogen gehouden worden. Hierna belicht ik de inhoud van de dossiers en welke mogelijkheden en beperkingen deze bronnen hebben voor de historicus die onderzoek wil doen naar de collaboratie.

58 Een arrest is een vonnis in beroep. Van deze personen werd ook het initiële vonnis gepubliceerd, waardoor zij automatisch deel uitmaken van de ‘pool’. In de dossiers zijn zowel de stukken van eerste aanleg als die van de beroepsprocedure samengevoegd, waardoor de dossiers wel volledig zijn.

59 Op deze regels werden twee uitzonderingen gemaakt, namelijk de dossiers van Karel en Gustav H. Deze broers werden bij verstek veroordeeld in 1948, respectievelijk 1949, maar wegens de aanwezigheid van een omvangrijke en zeer interessante brieven- en gedichtencollectie werden deze dossiers toch toegevoegd aan het bronnencorpus. Beide dossiers zijn vrij volledig en werden door de krijgsauditeur grondig onderzocht.

1. Verklaringen van de verdachte

Aangezien er weinig egodocumenten van collaborateurs bewaard zijn gebleven (en diegene die nog bewaard zijn, moeilijk op te sporen en niet altijd consulteerbaar zijn voor historisch onderzoek), zijn de verklaringen en de verhoren van de verdachte de meest voorkomende bron waarin we de collaborateur zelf aan het woord horen. Tijdens de verhoren en zijn bijkomende verklaringen tijdens het proces, ging de verdachte in op wat hij tijdens de oorlog had gedaan en wierp hij vaak ook een licht op het waarom hiervan of de factoren die bij zijn collaboratie een rol gespeeld hebben. Deze verklaringen kunnen een eerste licht werpen op de beweegredenen en de context van de collaboratie van een welbepaalde persoon.

Het dossier bundelt zowel de verschillende verhoren – tijdens verschillende stadia van het onderzoek en door verschillende personen en instanties afgenomen – als de verklaringen tijdens het proces. Tegenstrijdigheden, duidelijke leugens en verschoningen tekenen zich hierdoor regelmatig af. Ook de confrontatie met getuigen of andere collaborateurs maakt het mogelijk steeds dichter bij een genuanceerd beeld van de verdachte te komen.

Toch moet steeds de context van de bronnen in acht worden genomen. Het gaat hier immers om uitspraken in een strafproces, waarbij diegene die aan het woord is, verdacht wordt en dus een straf riskeert. Hij zal zijn uitspraken dan ook aan die situatie aanpassen, dingen verzwijgen, minder of juist meer in de kijker zetten of zelfs liegen. Door een juiste techniek van close reading kunnen de processen-verbaal (zowel van verdachten als van getuigen) toch heel wat waardevolle informatie opleveren.

a. Het proces-verbaal als bron

Het proces-verbaal is een document dat wordt opgesteld door een ambtenaar (in dit geval meestal een politieagent) en dat ‘een chronologisch, nauwkeurig en objectief relaas bevat van eigen vaststellingen en opsporingen, afgelegde verklaringen en bekomen inlichtingen’.⁶⁰ In het dossier zitten zowel vaststellingen van de agenten (bv. tijdens een huiszoeking) als verklaringen van de verdachte en/of getuigen die de vorm van een proces-verbaal hebben. Deze processen-verbaal worden tijdens het proces gebruikt als bewijsmateriaal. De rechter mag echter vrij beslissen welke waarde hij aan deze optekeningen hecht. Tijdens het opstellen van een proces-verbaal is het de agent er dus om

60 VAN NOOTEN, M., ‘Proces-verbaal tot bewijs van het tegendeel’, in: *Jura Falconis*, jg. 39, 2002-2003, nr. 3, blz. 337-377.

te doen enerzijds zo veel mogelijk nuttige informatie te verzamelen over het misdrijf (de collaboratie) en anderzijds ook bewijzen te zoeken die de schuld van de verdachte bevestigen of ontkennen.

Als we het proces-verbaal willen gebruiken als historische bron, moeten we ons bewust zijn van twee dingen: de processen-verbaal lezen als een monoloog van de ondervraagde, maar zijn dat geenszins. De vragen die werden gesteld, werden weggelaten uit de tekst. Bovendien bevindt de ondervraagde zich steeds in een ondergeschikte positie tegenover de ondervragende, wat zijn antwoorden kan beïnvloeden.

b. Meerstemmigheid: 'reading the gap'

Het proces-verbaal komt meestal tot stand door twee personen: de verbalisant die de tekst opstelt en de ondervraagde die de verbalisant de nodige informatie geeft om het proces-verbaal te kunnen opmaken. Hoewel het proces-verbaal zelf eruitziet alsof het de integrale en letterlijke tekst is van de verdachte (of anderen), mogen we de inbreng van de verbalisant niet onderschatten. Julie Carlier spreekt in haar artikel over strafdossiers in zedenzaken over *meerstemmigheid*. 'Another's speech in another's language', citeert ze de Russische filosoof Bakhtin.⁶¹ We moeten dus proberen het verschil te achterhalen tussen de geschreven taal van de verbalisant en de gesproken taal van de verdachte. Enerzijds zal de verbalisant stukken weglaten die hem nutteloos lijken voor de bewijsvoering, anderzijds zet hij de woorden van de verdachte om in zijn eigen schrijftaal. Deze meerstemmigheid wordt soms erg duidelijk door een vermenging van verschillende soorten discours. De oorspronkelijk gesproken tekst wordt formeler en 'juridisch besmet'⁶² met standaardformuleringen die thuishoren in een juridische context en die door de ondervraagde wellicht niet zo verwoord zijn. Daarnaast is de tekst toch ook vaak doorspekt met letterlijke citaten van de ondervraagde.

We krijgen dus een kruisbestuiving tussen een formeel en een informeel vertoog. Om de invloed van de verbalisant zo veel mogelijk uit de tekst te filteren, moeten we op zoek gaan naar gaten (*gaps*) in de tekst, naar botsingen tussen de twee verschillende stemmen. Die botsingen zijn bijvoorbeeld zichtbaar in het woordgebruik.

61 CARLIER, J., 'De wil tot weten en de list van de leugen, methodologische suggesties voor de historische kritiek van gerechtelijke bronnen met het oog op de studie van seksualiteitsbeleving from below', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, nr. 3-4, 2008, blz. 299.

62 Term gebaseerd op 'geleerde besmetting' van Carlo Ginzburg, geciteerd in CARLIER, J., 'De wil tot weten en de list van de leugen', blz. 300.

Een voorbeeld van een vermenging van formeel woordgebruik en letterlijke citaten vinden we in de getuigenverklaring van Pamphiel D. in de zaak van Edmond C.:

Op 26 november 1943 als ik mij goed herinner, dit was twee dagen na de aanhouding van de veldwachter Pauwels August door de GFP [Geheime Politische Polizei] was C. Edmond in mijn inrichting. Hij verklaarde daar in tegenwoordigheid van Vandenbriele, Ketelaere, Lems en nog andere personen die ik op dit oogenblik niet meer kan herinneren: 'Ik heb de garde dit gelapt (doelende op de veldwachter Pauwels August die de vrijdag namiddag 26 november was aangehouden door de GFP (Geheime Feld-polizei) en zei verder en deze met hun strepen (doelende op de Rijkswachters van Den Haan) hebben ook nog niet gedaan met mij, zich richtende tot de gepensioneerde veldwachter zeggende: U konfrater (doelende op de veldwachter Pauwels die aangehouden was) is het gelapt hé.⁶³

De vermenging van formeel taalgebruik ('inrichting', 'in tegenwoordigheid van', de aanwijzingen wie bedoeld wordt) en de letterlijke citaten maken deze getuigenis zelfs moeilijk leesbaar. Enerzijds is de hand van de opsteller duidelijk zichtbaar: deze getuigenis maakt bijvoorbeeld deel uit van een reeks getuigenissen opgesteld door dezelfde agent waarin voortdurend door verschillende getuigen wordt gesproken van 'de inrichting' in plaats van over het café of de bar... Het is ook opvallend dat de meeste getuigen 'hem bekwaam achten' iemand te verklikken. Ook dat is wellicht een formulering (vraag) van de verbalisant. Aan de andere kant neemt de opsteller sommige woorden van Edmond C. letterlijk over zoals die door de getuige worden aangehaald.

Ook het gebruik van specialistische termen, dialectwoorden of jargon laten de taal van de ondervraagde doorschemeren. De Zwarte Brigade-man Michel B. verklaarde bijvoorbeeld: 'Ik was niet anti-Duitschgezind, maar ik was ook niet richtig Duitsch.'⁶⁴ Het Duitse woord *richtig* is wellicht zijn eigen taalgebruik.

Niet alleen in zijn taalgebruik oefent de verbalisant invloed uit op de verklaringen van de verdachte, hij stelt ook vragen waarmee hij het gesprek bepaalt,

63 Auditoraat-generaal, dossier nr. 786/45, Edmond C., getuigenverklaringen, dd. 10/01/1945. Alle citaten zijn letterlijk overgenomen zoals ze in het dossier of in de brieven geschreven werden, inclusief spel- en grammaticale fouten, zonder dat door [sic] te markeren. Waar het moeilijk werd om woorden of zinnen te lezen of te begrijpen, heb ik vergeten woorden of correcties tussen vierkante haken toegevoegd.

64 Auditoraat-generaal, dossier nr. 322/45, Michel B., ondervraging van verdachte, d erd

stuurt en inperkt. In het proces-verbaal van Antoon R. worden de vragen en antwoorden woordelijk weergegeven:

Ik geef mij vrijwillig gevangen omdat ik lid van vnv ben en Vlaamse Wachter. Ik heb mij in de Vlaamse Wacht laten inlijven in de maand November 1942. Ik ben ook lid van vnv geworden in het jaar 1938 of 1939 tot einde 1943. Vraag: waarom geeft gij u vrijwillig gevangen. A: Omdat ik zal moeten gestraft worden voor het geen ik misdaan heb. Ik ben nooit begrepen dat vnv en Vlaamse Wacht in dienst van den vijand was. Vraag: waarom zijt gij daarbij gegaan. A. om mijn eigen volk te dienen.⁶⁵

Dit proces-verbaal is echter een uitzondering. Meestal worden de vragen weggelaten. Toch is het door het opsporen van *gaps* mogelijk om de plaats en soms zelfs de inhoud van die vragen uit de tekst te halen. Een nieuwe paragraaf of een breuk in de verhaallijn van de ondervraagde kunnen bijvoorbeeld wijzen op een vraag waardoor het gesprek een nieuwe richting krijgt. Ook expliciete ontkenningen of bevestigingen duiden meestal op een vraag. Ook verwijswaarden die niet op hun plaats lijken te staan, duiden vaak op een vraag.

Yvonne A. verklaarde tijdens een ondervraging bijvoorbeeld: 'Ik weet dat men er mij van beticht als aanwijster te hebben dienst gedaan der gestapo'.⁶⁶ Daarna ontkende ze deze aantijgingen. Dit is dus hoogstwaarschijnlijk een antwoord op een gestelde vraag.

Deze zin markeert bovendien een breuk in haar verklaring. Terwijl het daarvoor ging over haar man die als vnv'er door het verzet werd vermoord, gaat het na deze zin vooral over haarzelf.

Bij getuigen valt ook vaak op dat zij dezelfde informatie geven. Dat betekent meestal dat zij antwoorden op dezelfde vragen. Door twee rijkswachters werden in de zaak van Petrus B. drie getuigen na elkaar, maar ook onafhankelijk van elkaar ondervraagd:

Getuige 1: 'Gedurende de tijd dat B. bij mij gewerkt heeft, heb ik dezen persoon nooit in uniform of wapens zien dragen. Hij voerde nooit politieke gesprekken.'

Getuige 2: 'Ik heb B. nooit een uniform of wapens zien dragen gedurende den tijd dat hij hier bij mij werkte op de zagerij. Hij sprak nooit over politiek.'

65 Auditorsaat-generaal, dossier nr. 213/45 Antoon, Eduard en Emmanuel R., verhoor van verdachte, dd. 16/10/1945.

66 Auditorsaat-generaal, dossier nr. 99/45, Yvonne A., ondervraging van de verdachte, dd. 26/9/1944.

Getuige 3: 'Ik heb nooit mijn gebuur B. in uniform gezien of ook niet in het bezit van wapens tijdens de bezetting. Ik heb nooit last gehad met hem over politieke kwesties'.⁶⁷

Verder wisten de getuigen weinig over de verdachte te vertellen. Zij hebben hoogstwaarschijnlijk louter geantwoord op de vragen die hen door de rijkswachters werden gesteld.

Door te zoeken naar *gaps* is het dus vaak mogelijk om te achterhalen wat de ondervraagde uit zichzelf vertelt en wat een antwoord is op een vraag. De stukken die tijdens het proces worden opgesteld zijn meestal vrij korte antwoorden op vragen, terwijl de processen-verbaal die tijdens het onderzoek worden opgesteld, vaker de ondervraagde vrijer en langer aan het woord laten en dus meer laten zien wat hij zelf belangrijk vindt om te vermelden.

c. De ondergeschikte positie van de ondervraagde

Tijdens een verhoor bevindt de ondervraagde zich steeds in een ondergeschikte positie ten opzichte van de verbalisant en hij zal zich daar ook naar gedragen. De ondervraagde kan bijvoorbeeld de verbalisant naar de mond praten of proberen zelf zo gunstig mogelijk naar voren te komen. Een verdachte zal nog meer proberen gebruik te maken van tactieken om zichzelf te verschonen. Bovendien vertegenwoordigt de verbalisant de heersende moraal. Soms zien we in de dossiers dan ook dat de ondervraagde zich probeert te conformeren aan de verwachtingen en denkbeelden van de verbalisant. Volgens Julie Carlier komt dat in dossiers over zedendelicten zeer vaak voor.⁶⁸ In de incivismedossiers zien we soms echter een discrepantie optreden tussen de morele codes van de verbalisant en die van de collaborateur. Een misdrijf tegen de veiligheid van de staat is moeilijk te vatten als je niet gelooft in die staat of als je dacht dat die staat niet meer bestond. Vele collaborateurs zijn zich dan ook niet ten volle bewust van hun misdrijf of verzetten zich tegen de diabolisering door de overheid en de verbalisant die deze overheid representeert. 'Ik wist niet dat je geen uniform mocht dragen van een politieke vereniging', verklaarde Michel B. tijdens zijn ondervraging.⁶⁹ In tegenstelling tot de zedendelicten van Julie Carlier, proberen zij niet om hun daden te verdraaien, maar uit te leggen dat ze in hun recht waren. Zij leggen dan hun motieven bloot en kaderen die in de oorlogscontext.

67 Auditoraat-generaal, dossier nr. 1410/45, Petrus B., ondervraging van getuigen, dd. 2/12/1944.

68 CARLIER, J., 'De wil tot weten en de list van de leugen', blz. 304.

69 Auditoraat-generaal, dossier nr. 322/45, Michel B., ondervraging van verdachte, s.d.

Toch maken ook collaborateurs gebruik van excuses, verdraaiingen, leugens en ontkenningen. Uit het citaat van Michel B. valt immers moeilijk op te maken of hij tijdens de bezetting niet doorhad dat hij een misdaad beging door in het uniform van de Zwarte Brigade rond te lopen of dat hij zichzelf probeert vrij te pleiten door onwetendheid te veinzen. Dat kan alleen achterhaald worden door de verschillende verklaringen in de loop van de tijd met elkaar te vergelijken en te confronteren met de andere documenten in het dossier.

2. Getuigenverklaringen

Behalve de verklaringen van de verdachte, bevatten de dossiers meestal zowel verklaringen van getuigen *à charge* als van getuigen *à décharge*. Getuigen zijn vaak burens, dorpsgenoten, de plaatselijke politieagent... Zij kunnen als een vertegenwoordiging beschouwd worden van de publieke opinie ten aanzien van de verdachte. Zij geven weer of een verdachte in het algemeen als Duitsgezind werd aangezien of niet, of hij een centrale figuur was in het dorp of de stad waar hij woonde, eerder een teruggetrokken leven leidde, anderen het leven zuur maakte, gevreesd werd door zijn medeburgers of juist niet als gevaarlijk werd beschouwd... Deze verklaringen schetsen een beeld van het imago en de verhouding van de collaborateur met zijn (meestal niet-collaborerende) omgeving.

De getuigenissen van vrienden en familie vertellen vaak iets over het karakter van de verdachte. Zij kunnen dingen die de buitenwereld opmerkt, nuanceren of tegenspreken maar ook bevestigen. Private en persoonlijke dingen die niet meteen voor de buitenwereld zichtbaar zijn, komen vaak aan bod in de getuigenissen van intimi (bv. huiselijke twisten, financiële situatie, karakter).

Ten slotte worden soms ook andere collaborateurs als getuigen opgeroepen of verhoord. Omdat zij de verdachte kenden binnen het milieu waarin we het meest geïnteresseerd zijn, vormen zij een interessante aanvulling op de andere getuigenissen.

Ook getuigenverklaringen worden opgetekend in processen-verbaal en moeten dus op dezelfde manier gelezen worden als de verklaringen van verdachten. Bij gewone misdrijven zijn er meestal niet veel getuigen die het misdrijf gezien hebben en/of daarover uitgebreid kunnen berichten, maar collaboratie is van een andere orde dan moord of diefstal. Het is een misdrijf dat vaak een

aantal jaren duurde en zich veelal in de openbaarheid afspeelde. In de meeste dossiers komen dus veel en erg verschillende getuigen aan bod, waardoor de kans op een genuanceerd en correcter beeld groter wordt.

De geloofwaardigheid van getuigenverklaringen blijft natuurlijk een moeilijk in te schatten factor. Door na te gaan wie de getuige is, welke relatie hij tot de verdachte heeft en in hoeverre zijn uitspraken antwoorden zijn op gestelde vragen of hij zelf informatie verstrekt, kun je je een beeld vormen van wie aan het woord is en in hoeverre hij voordeel zou hebben bij het ophangen van een bepaald beeld van de verdachte. Juist omdat collaboratie een vrij 'openlijk' misdrijf was, kunnen de verklaringen van verschillende getuigen met elkaar vergeleken worden. Bovendien kun je uitspraken van een getuige ook toetsen aan onweerlegbaar bewijsmateriaal dat in het dossier te vinden is. Als een getuige bijvoorbeeld beweert dat hij de verdachte voortdurend in een uniform van de Vlaamse ss zag rondlopen en de beklaagde was slechts lid van de Zwarte Brigade (die eveneens een zwart uniform droegen), werpt dat een bepaald licht op de betrouwbaarheid van de getuige. In zulke gevallen gaat het niet a priori om een opzettelijk liegen, maar weet de getuige misschien niet goed waarover hij praat of probeert hij de verbalisant naar de mond te praten.

Soms schreven buurtbewoners een brief naar de krijgsauditeur of hielden ze een petitie waarin ze hun mening over de verdachte uiteenzetten. Of dat een spontane actie is of ze dat doen op verzoek van de verdediging valt meestal niet te achterhalen. Zulke 'spontane' getuigenissen moeten echter in het achterhoofd gehouden worden bij het lezen van de 'officiële' getuigenissen die deel uitmaken van het onderzoek. Na het vonnis van Lodewijk A. vonden zijn bureaus het bijvoorbeeld nodig om de krijgsauditeur opmerkzaam te maken op het volgende:

De ondergeteekenden zijn zoo vrij aan de Heeren Rechters die 20 jaar gevangenisstraf uitspraken tegen Louis A., Arendonkstraat, te vragen of er nota genomen is bij de uitspraak van het volgende:

1) De verklaringen van betichte al zou hij gehandeld hebben uit armoede zijn valsch – hij heeft altijd 2 handelszaken uitgebaat. Er was in het geheel geen reden in dit geval het woord armoede te gebruiken.

2) Heeft men nota gehouden dat hij 9 maanden aan het Russische front vertoefde en dat hij nog 2 andere jongens naar Rusland medelokte. Hij was autobestuurder in

*dienst der Duitschen. De algemeene opinie is dat er veel bezwarende feiten door betichte zijn verzwegen.*⁷⁰

Deze brief werd ondertekend door negen personen, van wie de meesten in dezelfde straat woonden als Lodewijk A. In een dossier met weinig getuigenverklaringen kan zo'n brief nuttig zijn, hoewel het moeilijk blijft om de waarachtigheid van de uitspraken te toetsen. Andere getuigen noch de verdachte kunnen immers op deze uitspraken reageren, wat tijdens een proces vaak wel kan.

3. Brieven van de advocaat en verslagen van experts

In sommige dossiers zijn brieven terug te vinden van de advocaat van de verdachte aan de krijgsauditeur. De advocaat wilde met een uitgebreide levensloop de daden van zijn cliënt plaatsen in een breder geheel en zo de sympathie van de krijgsauditeur winnen of verzachtende omstandigheden aanbrengen. De eenzijdige benadering van de advocaat mag op het eerste gezicht een handicap lijken, tegelijkertijd krijgen we soms een uitgebreide situatieschets die in geen van de andere verklaringen naar voren komt. Zonder de gevolgtrekkingen van de advocaat over te nemen, kun je als onderzoeker wel gebruikmaken van feiten die hij aanhaalt.

Een eventuele mondelinge verdediging van de advocaat op het proces zelf is meestal niet in de dossiers terug te vinden.

Behalve de brieven van de advocaat wordt soms ook een verslag van een dokter of psycholoog bijgevoegd indien de mentale of fysieke toestand van de verdachte een rol gespeeld heeft bij zijn collaboratie. Vaak gaat het hierbij om een bewijs van wat de verdachte beweert.

Emiel P. werd verdacht van verklikking. De krijgsauditeur liet, op verzoek van de verdediging, een geneesheer-psychiater een onderzoek uitvoeren om vast te stellen 'of verdachte op het oogenblik der feiten en nu nog lijdt aan Epilepsie, welke een verminderde verantwoordelijkheid voor zijne daden te weegbrengt.' In diens verslag wordt Emiel niet alleen fysiek onderzocht, maar wordt ook een paragraaf gewijd aan zijn familie (in het kader van erfelijkheid – 'zijn vader pleegde zelfmoord door verhangen ten gevolge van geestesstoornissen'), zijn sociale voorgeschiedenis ('hij groeide sukkelachtig op, abnormaal, dom, ziekelijk...'), pathologische antecedenten ('verdachte miek

70 Auditoraat-generaal, dossier nr. 24/44, Lodewijk A., brief aan de krijgsauditeur, dd. 20/10/1944.

alle mogelijke kinderziekten door'), neurologisch onderzoek ('een tonische kramp van de handen vertoonde') en een geestesonderzoek ('doet zich dwaas en pueriel voor'). De psychiater pleit dan ook voor een verminderde verantwoordelijkheid.⁷¹

4. Overtuigingsstukken

Een speciaal soort bron zijn de overtuigingsstukken. Dat zijn geen processtukken, maar spullen of papieren die tijdens het onderzoek – bijvoorbeeld bij huiszoekingen – gevonden worden en als bezwarend (of ontlastend) materiaal aan het dossier worden toegevoegd. Als het om voorwerpen gaat (uniformstukken, wapens, vlaggen...) worden ze in een lijst opgesomd. Als het om papieren gaat waarvan de omvang niet te groot is, worden ze bij het dossier gevoegd, anders volgt een opsomming. Behalve een fysiek bewijs dat een verdachte lid was van een bepaalde organisatie (ledenboekjes, lidmaatschapskaarten, uniformstukken...) kunnen deze overtuigingsstukken ook vaak iets meer vertellen over de 'foute' literatuur die de verdachte las. Nummers van dag- en weekbladen zoals *Volk en Staat*, *De ss Man* of *De Nationaal-Socialist* worden meestal vermeld in het dossier. Ook boekjes, pamfletten of strooibiljetten worden bij het dossier gevoegd.

De interessantste overtuigingsstukken zijn de brieven en dagboeken die bij het dossier gevoegd worden. Terwijl het hele dossier samengesteld is na de oorlog en dus ook alle verklaringen in dat licht gelezen moeten worden, horen we in deze brieven de stemmen van de collaborateur en zijn briefpartner tijdens de oorlog. Ze zijn daardoor niet 'aangetast' door de context van het proces of de afloop van de oorlog en bieden een directere kijk op het leven van de verdachte tijdens de bezetting. Niet zelden geven deze brieven informatie over ideologische beïnvloeding of overtuiging die níét als zodanig uit de rest van het dossier naar voren komt. Nog meer dan hun verklaringen tijdens de repressie, gunnen deze brieven ons dus een blik in het hoofd van deze collaborateurs.

De brief noch het dagboek is echter zonder meer een vertolking van naakte gedachten en emoties van de schrijver. Bepaalde 'spelregels' van het genre be-

71 Auditoraat-generaal, dossier nr. 139/45, Emiel P., deskundig medisch verslag van dr. Albert De Haene, dd. 22/12/1944.

palen immers de manier waarop de brief of het dagboek geschreven wordt. Bovendien wil een schrijver een bepaald beeld van zichzelf ophangen, tegenover zichzelf of tegenover anderen. Wie de ontvanger van een brief is, speelt daarbij geen geringe rol. De brieveschrijver houdt immers expliciet contact met deze persoon. Naar wie geschreven wordt, bepaalt op die manier vaak wat en op welke manier er geschreven wordt. Enerzijds zorgt dat natuurlijk voor een beperking, anderzijds leert het ons veel over de relatie tussen schrijver en ontvanger. Voorts moeten we ook in het achterhoofd houden dat brieven onderhevig waren aan de Duitse censuur, en daardoor vaak ook al aan zelfcensuur van de schrijver die natuurlijk niet wil dat zijn brief tegengehouden wordt.

Al deze elementen zorgen ervoor dat brieven en dagboeken op een andere manier behandeld moeten worden dan de processtukken, maar het maakt ze wel tot erg waardevolle bronnen die kanten van de collaborateurs laat zien en onderlinge relaties blootlegt die niet in andere stukken aan bod komen.⁷²

5. Bewijsvoering krijgsauditeur

Behalve de overtuigingsstukken die bij de verdachte zelf verzameld werden, voert de krijgsauditeur vaak nog formele bewijzen toe die elders gevonden werden. Het gaat hier meestal om papieren van Duitse of collaborerende administratieve diensten. Dat kunnen ledenlijsten zijn, invulformulieren, reistoelatingen... Deze bewijzen kunnen verklaringen van verdachten en getuigen staven of tegenspreken. Ook gegevens die getuigen of verdachten vaak daarna niet meer nauwkeurig kunnen geven (zoals data van in- en uitdiensttreding) zijn terug te vinden in deze bewijzen. Formulieren die de verdachten hebben ingevuld om lid te worden van een bepaalde organisatie geven eveneens informatie van tijdens de oorlog weer.

6. Inlichtingenblad

Elk dossier bevat uiteindelijk ook een standaardformulier waarop algemene inlichtingen over de verdachten zijn ingevuld, zoals naam, geboortedatum en -plaats, ouders, woonplaats, beroep, burgerlijke staat, aantal kinderen, financiële situatie, graad van geletterdheid en talenkennis. Aangezien deze

⁷² In deel 3 spitst het onderzoek zich toe op deze brieven en reflecteer ik uitgebreider over de brief als bron.

gegevens min of meer uniform voor iedereen werden ingevuld zijn ze erg bruikbaar om een prosopografisch overzicht op te stellen van de onderzochte collaborateurs.

De achterkant van het inlichtingenblad is een uittreksel uit het strafregister, waarop kan worden afgelezen of de verdachte bijvoorbeeld een gewelddadig verleden heeft.

VII. HET PRISMA VAN DE DOSSIERS

De procesdossiers lijken in de eerste plaats een goede bron om de repressie te onderzoeken. Toch zijn ze ook heel bruikbaar om de collaboratie te onderzoeken... als men de ontstaanscontext van de bronnen maar in het achterhoofd houdt. De dossiers zijn geen open vensters die een ongelimiteerde en vrije kijk bieden op de handelingen en het gedrag van de collaborateurs tijdens de oorlog. Niet alleen de omgeving waarin de bron ontstaat (een rechtsgeding) ook het moment waarop de bron gecreëerd werd (na de oorlog en dus na de Duitse nederlaag) en het doel (de verdachte al dan niet veroordelen) belemmeren die vrije kijk. Toch is het ook geen muur waardoor je niet naar collaboratie kunt kijken, zoals postmodernisten zouden durven te beweren. We kunnen wel degelijk door die specifieke ontstaanscontext heen kijken, naar de periode waarover de bron eigenlijk gaat en naar de houding en het gedrag van de verdachte tijdens de oorlogsjaren.

Carlo Ginzberg vergelijkt in zijn artikel 'Checking the evidence' de historicus met een rechter die alle verklaringen en bewijzen moet onderzoeken en daaruit een samenhangend geheel moet distilleren.⁷³ De historicus heeft inderdaad een gelijkaardige werkwijze als de rechter, maar niet dezelfde finaliteit. Net als de rechter, moet ook de historicus de betrouwbaarheid van de uitspraken trachten vast te stellen. Beiden moeten proberen aan te voelen wat de agenda is van de mensen die aan het woord zijn, bij tegenstrijdigheden onderzoeken welke versie de meest plausibele is en de materiële bewijzen die in het proces worden aangedragen, vergelijken met de uitspraken van de personen die ondervraagd worden. Maar in tegenstelling tot de rechter heeft de historicus niet de bedoeling om het proces opnieuw te voeren. De historicus is geen tweede rechter die de verdachte, noch het gerechtelijk apparaat

73 GINZBURG, C., 'Checking the Evidence: The Judge and the Historian', in: *Critical Inquiry*, vol. 18, herfst, 1991, blz. 80.

moet beoordelen. De strafmaat en het oordeel van de rechter zijn bovendien irrelevant voor dit onderzoek. Ik bekijk immers de oorlogsjaren en niet de repressie. Ik wil niet oordelen of veroordelen, maar slechts proberen te begrijpen welke motieven, welke mechanismen een rol speelden bij collaboratie. Niet oordelen betekent noch in negatieve noch in positieve zin een standpunt innemen. Motivatie was voor de rechter bovendien niet relevant, hij moest op zoek naar bewijzen, naar strafbare daden waarvoor de verdachte veroordeeld kon worden. Motivatie proberen te begrijpen en die trachten in te passen in een bepaald wereldbeeld is een heel andere finaliteit. Begrijpen is echter niet hetzelfde als begrip opbrengen voor. Het is wel het blootleggen van terugkerende patronen, contextuele factoren en mechanismen die duidelijk(er) kunnen maken waarom deze mensen deden wat ze deden.

